

БОРОВИК Денис Олександрович
Студент ЕМ-23-1
Хмельницький національний університет
БОРОВИК Наталія Вікторівна
ДНЗ «Лісоводський ПАЛ»
викладачка загально-професійних дисциплін
ORCID: 0009-0004-1683-4933
ГОРЯЩЕНКО Сергій Леонідович
к.т.н., доцент
Хмельницький національний університет
ORCID: 0000-0001-6623-2523

НАВЧАННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВУ ЧЕРЕЗ ДІЯЛЬНІСТЬ ВЛАСНИХ МІНІ – КОМПАНІЙ

Анотація. У сучасному світі молодіжне підприємництво відіграє важливу роль у формуванні економічного потенціалу та соціального розвитку суспільства. Ця стаття присвячена дослідженню перспективного шансу, який пропонує молодим підприємцям нові можливості у сфері підприємництва. Автори проаналізували та систематизували основні аспекти молодіжного підприємництва, розглянули інноваційні стратегії та виклики, з якими зіштовхується молодь у цій галузі. Висвітлено актуальні тенденції та можливості для розвитку молодіжного підприємництва в сучасних умовах. Особлива увага приділяється впливу технологій та соціальних мереж на формування підприємницької активності серед молоді. Результати дослідження підкреслюють важливість підтримки та розвитку молодіжного підприємництва як ключового фактору сталого економічного зростання та інноваційного розвитку суспільства.

Ключові слова: молодіжне підприємництво, лідерство, бізнес, Junior Achievement Ukraine, міні-компанії.

У процесі відновлення України після війни необхідно активно залучати робочу силу з "м'якими" навичками, такими як підприємливість, креативність, комунікаційні та командні вміння, оскільки успіх у сучасній економіці значною мірою залежить від них. Підтримка підприємницької діяльності серед молоді, яку забезпечує Громадська організація Junior Achievement Ukraine, важлива в цьому процесі. Незважаючи на виклики, з якими стикається освітній сектор через війну, співпраця з JA призводить до зростання кількості молоді, яка отримує підприємницьку освіту. Це сприяє не лише відновленню економіки та розвитку громад, але й створює можливості для особистого успіху в майбутньому на власній землі, розкриваючи їхні потенціали та амбіції.

Підтримка молоді в розвитку та виявленні їхніх здібностей є ключовою для відновлення економіки України, особливо у найближчі роки. Міграція, чи то внутрішня, чи зовнішня, тимчасова або постійна, підкреслює необхідність гнучкості та адаптації молодих українців до змін на ринку праці.

Ключем до їхнього успіху у майбутньому є доступність практичних освітніх можливостей, спрямованих на розвиток підприємницького мислення, починаючи з освіти у школі, та освоєння фінансових інструментів, необхідних для створення власного бізнесу.

Україна вже розпочала серію амбіційних реформ як у загальній, так і у професійній освіті. Ці зміни спрямовані, серед іншого, на перехід до компетентнісного підходу та збільшення практичного компонента у навчанні через більш тісну взаємодію з приватним сектором.

Сучасні освітні програми з підприємництва для молоді повинні включати компонент навчання цифрових навичок, таких як робота в онлайн-команді, ділова співпраця та керування процесами. Навчання фінансової грамотності повинно забезпечити практичну інформацію про інструменти бюджетування, заощадження та інвестування в епоху онлайн-банкінгу та криптовалют.

Зміна цільових установок серед молоді, впровадження сучасних технологічних навчальних методик та раннє ознайомлення з реальним підприємницьким досвідом є важливими пріоритетами для України та її міжнародних партнерів.

Метою діяльності Junior Achievement є підготовка молоді до ринку праці та розвиток їхніх підприємницьких навичок для успішного майбутнього. Фінансування Junior Achievement здійснюється компаніями, установами, фондами та окремими особами.

Програма "Компанія" дозволяє учням трансформувати свої бізнес-ідеї в реальність, створюючи власне підприємство та набуваючи досвід управління. Учасники програми навчаються розробляти бізнес-плани, виконувати плани виробництва та продажів, створювати ефективні презентації та контролювати якість продукції чи послуг.

Курс підприємництва "Компанія" базується на практичних методиках навчання, що спонукає учнів до пошуку нової інформації та адаптації до змін. Це відповідає сучасним вимогам економіки, де потрібні молоді та адаптивні люди, здатні до самореалізації.

Програми, такі як "Табори підприємництва", розпочинаються з інтенсивних дводенних заходів, під час яких учасники об'єднуються в команди, розробляють ідеї бізнесу, аналізують їх та презентують перед журі. Це дозволяє молоді отримати не лише знання, але й практичні навички для подальшої кар'єри.

Учасникам навчальних програм надається підтримка волонтерів-консультантів, які представляють діючі бізнес-структури. Вони надають менторську підтримку та координують діяльність студентських компаній.

Після успішного завершення програми "Компанія" учасники мають можливість отримати міжнародний "Сертифікат підприємницьких компетенцій" (Entrepreneurial Skills Pass, ESP), який підтверджує їхні навички у сфері підприємництва.

Junior Achievement здійснює успішну діяльність з 1919 року. У сучасному світі підприємництво відіграє ключову роль, а розвитку підприємництва молоді сприяє Громадська організація Junior Achievement Ukraine. [1]

Навіть у зоні впливу російської агресії, програми Junior Achievement продовжують розвиватися, завдяки підтримці партнерів та урядових органів. Роль в цьому відіграють компанії та організації, такі як Citi, MetLife, WNISEF, Український фонд стартапів, а також міністерства освіти і державні адміністрації. Через спільну підтримку в Україні та Європі, Junior Achievement формує навички підприємництва, необхідні для відновлення економіки країни.

Junior Achievement Україна є частиною глобальної мережі JA Worldwide, заснованої у 1919 році у Сполучених Штатах Америки з метою підтримки молодіжного підприємництва. Організація є однією з найбільших і найефективніших неурядових організацій у світі, яка працює для молоді.

Програми Junior Achievement щороку охоплюють понад 10 мільйонів людей у 100 країнах світу з підприємництва, фінансової грамотності та підготовки до ринку праці. Особливістю навчання є активна участь менторів з приватного бізнесу, які надають практичний досвід успішного підприємця.

Учасники програм отримують навички лідерства в економічній розбудові своїх країн та громад. Програми з підготовки до ринку праці допомагають молодим людям обирати майбутній кар'єрний шлях та здобувати необхідну освіту. Учасники отримують можливість стажування поряд із досвідченими працівниками, набирають цифрові навички та розвивають практичний досвід у бізнесі.

Програми підприємницького навчання формують фундамент для кар'єри підприємця. Завдяки участі у програмах, молодь працює над розробкою інноваційних продуктів, залученням фінансування та маркетинговими стратегіями.

Станом на 2023 рік понад 15 мільйонів студентів у всьому світі навчаються за програмами Junior Achievement у більш ніж 100 країнах світу.

Програми Junior Achievement сприяють розвитку кар'єрних амбіцій, збільшують рівень зайнятості та формують підприємницькі навички. Вони також сприяють розвитку підприємницької культури в навчальних закладах та залучають ключових гравців з приватного бізнесу.

Зовнішня оцінка показує, що випускники програм Junior Achievement (JA) в Швеції знаходять роботу у середньому за 4 місяці з моменту закінчення навчання, що відчутно менше порівняно з пересічною молоддю, яка зазвичай шукає роботу принаймні 11 місяців. Дослідження, проведене в Норвегії, показало, що випускники JA мають на 12% вищий середній дохід та на 44% більше шансів обіймати керівні посади порівняно з іншими випускниками.

JA, найбільша неурядова та неприбуткова організація в Європі, активно працює над розвитком підприємницької освіти для молоді. У 2022 році за програмами JA в Європі навчається понад 4 мільйони молодих людей. Завдяки партнерству з Німецьким товариством міжнародного співробітництва (GIZ) JA Europe розпочала роботу з відновлення програмної діяльності JA в Україні. У рамках цього партнерства JA Україна, за підтримки Міністерства освіти і науки України та департаментів освіти обласних державних адміністрацій, розпочала роботу з закладами освіти у Запорізькій та Донецькій областях, а пізніше розширила свою діяльність на Львівську та Чернівецьку області.

Після початку повномасштабної війни Російської Федерації проти України, мережа JA в Європі активно долучилася до проєктів на підтримку української молоді. Російську організацію JA було відсторонено від участі у всіх міжнародних заходах мережі Junior Achievement, а всі навчальні матеріали JA були оперативно перекладені українською мовою. Мережа корпоративних партнерів JA значно збільшила обсяги навчальних проєктів на користь України.

Gen-E - це найбільший у Європі молодіжний фестиваль підприємництва, що об'єднує два європейські конкурси - "Компанія року" та "Стартап року". У 2022 році він відбувся у Таллінні, Естонія. Україна була представлена на цьому заході двома командами, які презентували бізнес-ідеї та продукцію українських міні-компаній. Участь у Gen-E дала можливість українським молодим підприємцям показати свої досягнення та продукти, а також зрозуміти європейський підприємницький досвід.

Участь компаній у програмах Junior Achievement може мати значний вплив на розвиток підприємництва серед молоді. Тут є декілька шляхів, якими компанії можуть долучитися:

Стати корпоративними волонтерами або менторами: Це дає можливість співробітникам компаній поділитися своїм досвідом та знаннями з молоддю, що сприяє розвитку їхніх підприємницьких навичок.

Фінансова підтримка: Компанії можуть фінансово підтримати програми Junior Achievement, щоб допомогти їм розширювати свою діяльність та залучати більше молоді до підприємницького навчання.

Партнерство у реалізації програм: Компанії можуть укладати партнерські угоди з Junior Achievement для спільного запуску та реалізації навчальних програм з підприємництва для молоді.

Пропаганда та підтримка: Компанії можуть підтримувати та просувати ініціативи Junior Achievement серед своїх співробітників, клієнтів та партнерів, що сприяє збільшенню свідомості про програми та залученню більше учасників.[4]

Участь компаній у програмах Junior Achievement сприятиме не лише розвитку підприємництва серед молоді, але й сприятиме економічному зростанню та створенню

сприятливої підприємницької атмосфери в Україні. Роль бізнес-менторів у цих програмах є надзвичайно важливою, оскільки вони допомагають молоді отримати не лише теоретичні знання, але й практичний досвід у реальному бізнес-середовищі.

У 2022-2023 навчальному році в якості пілотних областей були обрані Львівська та Чернівецька, оскільки вони прийняли найбільшу кількість ВПО. У програмі з підприємництва «Компанія» взяли участь 37 навчальних закладів з цих областей. Учасниками стали понад 300 учнів, близько 50 вчителів і 20 бізнес-менторів. Учні заснували та успішно запустили 44 міні-компанії. В тому числі: Львівська область 26, Чернівецька область 18. Середня кількість учасників міні-компанії 6 осіб.

Найпопулярніші напрями діяльності представлені на рисунку 1.

Зокрема, в напрямі харчування створено 11 міні-компаній, пошиття одягу та виготовлення аксесуарів – 8, металообробка – 3, створення декору для інтер'єрів – 8, розробка мобільних додатків – 2, сільське господарство – 2, та інші напрями – 10 міні-компаній.

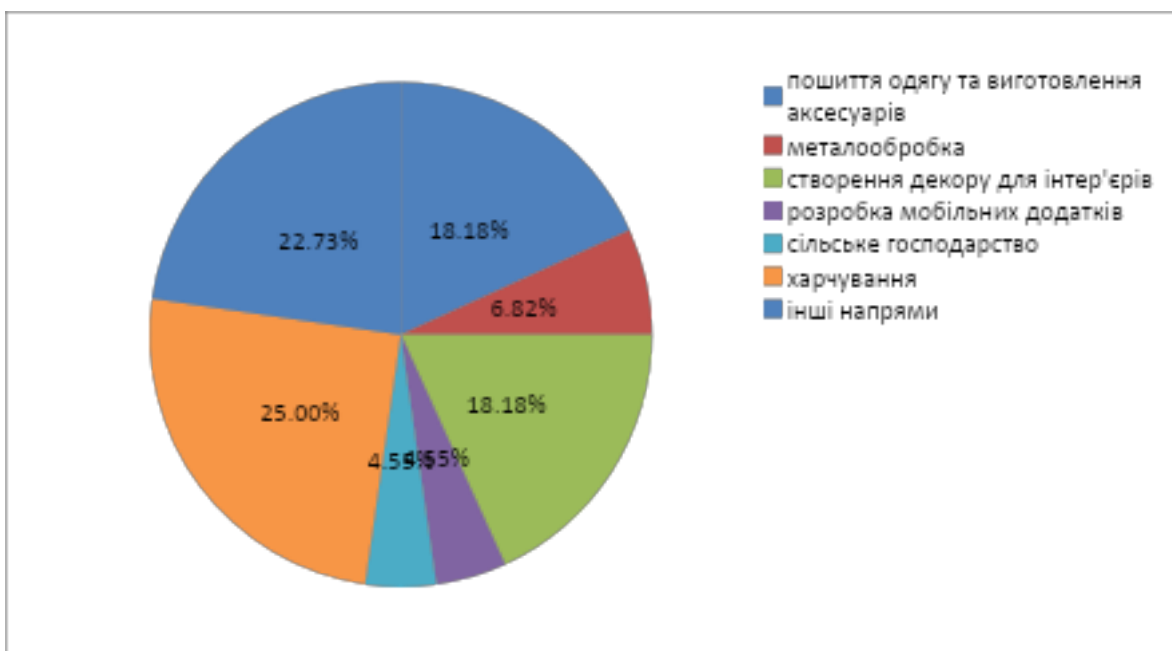

Рис. 1. Найпопулярніші напрями діяльності міні-компаній по Україні

Після завершення першого етапу навчання близько 300 учнів створили 44 навчальні фірми (26 компаній у Львівській області і 18 у Чернівецькій). Найпопулярнішими напрямками діяльності міні-компаній стали харчування (11 міні-компаній), пошиття одягу і виготовлення аксесуарів, а також виробництво декору для інтер'єру (по 8 компаній на кожну з цих сфер). Серед інших цікавих напрямів є розробка мобільних застосунків, надання сервісних послуг для населення відповідно до спеціалізації учнів, металообробка та інші.

У реалізацію програми "Компанія" залучено 15 менторів-волонтерів зі сфери бізнесу, які допомагатимуть учням у втіленні їхніх бізнес-ідей.

3 вересня 2023 року громадська організація Junior Achievement Ukraine розширила свою діяльність ще на нові 10 регіонів – Івано-Франківську, Тернопільську, Хмельницьку, Вінницьку, Київську, Полтавську, Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку області та місто Київ. Навчальний рік у всіх регіонах розпочався із семінарів для викладачів. Далі, проводилась робота у закладах освіти із створення команд.

Хмельниччина визначена як одна з перспективних областей для навчання молоді. У ЗП(ПТ)О Хмельницької області навчальна програма "Компанія" буде впроваджена через інтеграцію в модуль "Основи підприємницької діяльності" предмета "Технології".

Станом на 22 лютого 2024 року всього створено 208 міні-компаній із 158 закладів освіти в 10 областях України та місті Київ. Дані зведені до таблиці 1. Вони створені на базі закладів професійно-технічної освіти та профільних коледжів, які беруть участь у щорічній навчальній програмі з розвитку підприємництва «Компанія» від Junior Achievement Ukraine.

Таблиця 1 – Розподіл міні-компаній по областях

№ п/п	Назва областей	Кількість створених міні-компаній	Кількість закладів освіти
1	Хмельницька	35	24
2	Львівська	45	36
3	Чернівецька	22	14
4	Тернопільська	20	15
5	Івано-Франківська	40	19
6	Київська	20	19
7	Вінницька	8	10
8	Дніпропетровська	11	10
9	Запорізька	2	6
10	Полтавська	1	1
	м. Київ	3	4
	<i>Всього</i>	<i>208</i>	<i>158</i>

Напрями діяльності міні-компаній у Хмельницькій області в 2023-2024 році представлені на рисунку 2.

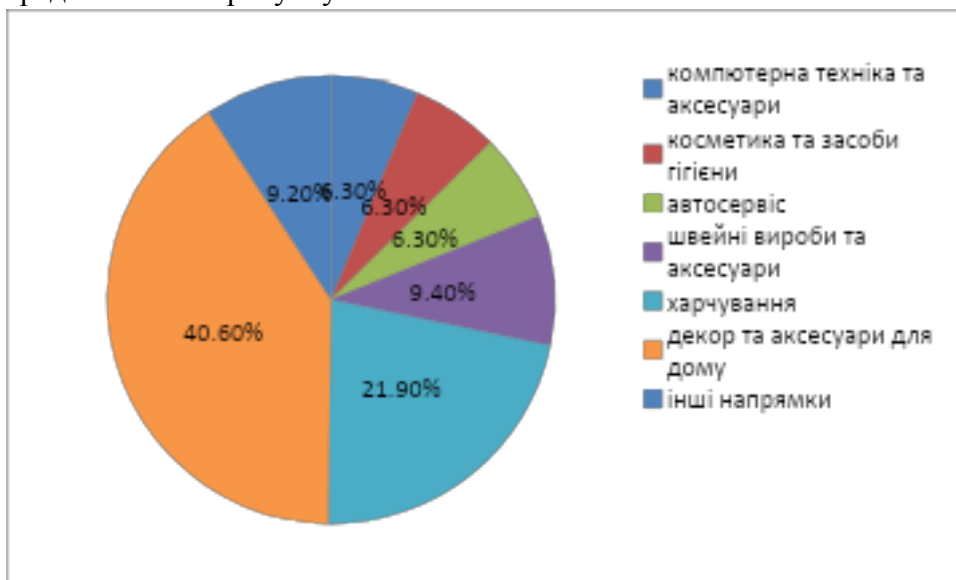

Рис. 2. Напрями діяльності міні-компаній у Хмельницькій області.

Аналізуючи дані рисунку видно, що найбільше 40,6 % займають декор та аксесуари для дому, 21,9 % харчування, 9,4 % швейні вироби та аксесуари, по 6,3 % відповідно

займають такі напрямки як комп'ютерна техніка та аксесуари, косметика та засоби гігієни, автосервіс.

Державний навчальний заклад «Лісоводський професійний аграрний ліцей» також створив свою міні-компанію «Student Bakery», яка взяла участь у дводенному таборі підприємництва з бізнес-ідеєю: «Випікання домашньої випічки». Крім нас у роботі Табору взяли участь 88 здобувачів освіти і 21 педагог із закладів профтехосвіти Хмельниччини.

Одним із захоплюючих моментів у «Таборі підприємництва» – мотивуюча зустріч з підприємцями-менторами. Вони розповідали про те, як ставитися до коливань у кар'єрному русі, дали поради щодо того, чому варто вчитися для того, щоб кар'єра була успішною.

На заняттях учасники генерували бізнес-ідеї та аналізували їх, вчилися тонкощам самопрезентації. Команди представили свої проєкти перед журі. Переможців визначали за такими критеріями, які подані на рисунку 2:

- зміст бізнес-ідеї - 40 %;
- якість презентації - 20 %;
- командна робота - 30 %;
- креативність та оригінальність - 10 %.

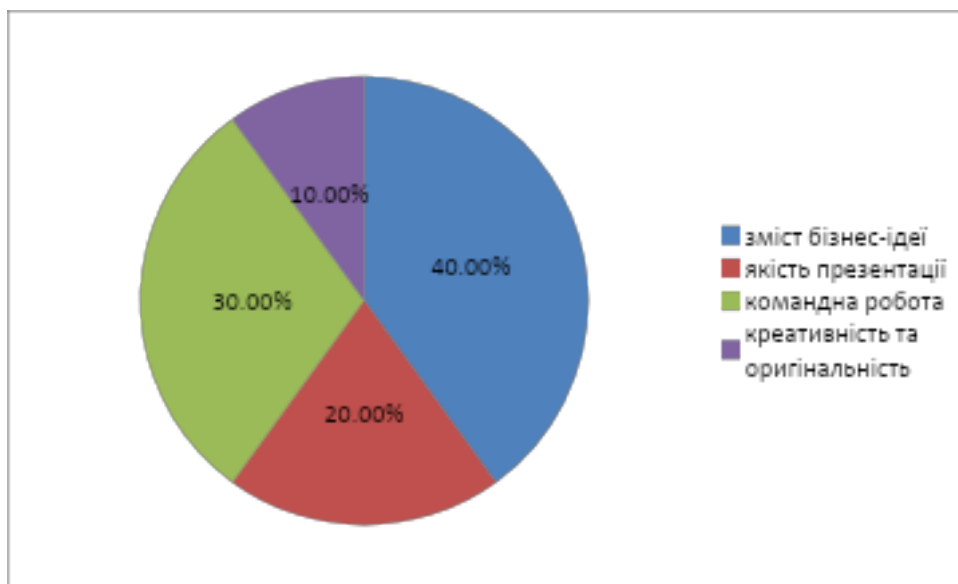

Рис. 3 Критерії оцінювання

Команди згенерували 21 ідею для власного бізнесу. Ідеї в учасників табору були найрізноманітніші: подарункова агенція «Анонс», кондитерська «Ми з України», «Sweet Treats», пекарня «Student Bakery», піріжкова «Pie Island», цукерня «Полонська карамель», компанія з переробки харчових продуктів «De Hidra», дизайн-майстерня одягу «Star Shirts», компанія з виготовлення прикрас з бісеру «Подільські перлини», дизайн-майстерні «Pen.Ok», «Klava Art», магазин екопродуктів «Еколавка», швейна компанія «Shoose Change Create», майстерня з пошиття іграшок «Рожева пантера», компанія «Ukraine 3D», компанія «Power Accums», СТО «Гараж», компанія з виготовлення декоративних горщиків «Vali», компанія з виготовлення патріотичних нічників, компанія «Comfort Home», компанія з виготовлення органайзерів для сипучих продуктів.[3]

У 2022-2023 навчальному році в якості пілотних областей були обрані Львівська та Чернівецька, оскільки вони прийняли найбільшу кількість ВПО. У програмі з підприємництва «Компанія» взяли участь 37 навчальних закладів з цих областей. Учасниками стали понад 300 учнів, близько 50 вчителів і 20 бізнес-менторів. Учні заснували та успішно запустили 40 міні-компаній.

З вересня 2023 року громадська організація Junior Achievement Ukraine розширила свою діяльність ще на нові 10 регіонів – Івано-Франківську, Тернопільську, Хмельницьку, Вінницьку, Київську, Полтавську, Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку області та місто Київ. Навчальний рік у всіх регіонах розпочався із семінарів для викладачів. Далі, проводилась робота у закладах освіти із створення команд.

Мета навчальної події - допомогти здобувачам освіти опанувати практичні навички з підприємництва, фінансів, планування, економіки. Найголовніше, «Табір підприємництва» навчав думати учнів як підприємці і показав, які знання та навички потрібні для втілення в життя власної бізнес-ідеї, а також познайомив з людьми, які вже реалізували успішні бізнес-проекти.

Учасники «Табору підприємництва» познайомилися і отримали заряд натхнення від Андрія Турака (Andriy Turak) - директора з розвитку Junior Achievement Ukraine. Він яскраво і образно розповів, чому підприємництво - це завтрашній день нашої держави, описав учням, чого саме вони будуть навчатися впродовж двох наступних днів і всього навчального року як учасники програми «Компанія». [5]

У розповіді Андрія Турака було багато цікавого і мотивуючого. Ось кілька ключових думок з його виступу:

- 1) Ви будете робити все, що роблять підприємці в реальному житті, окрім одного: ви не будете платити податки. Все решта буде по-справжньому!
- 2) Ваша задача на цей рік – отримати позитивний досвід підприємництва. Щоб перший досвід не був травматичний, а справді позитивний.
- 3) Головним є бажання бути щасливим, все решта – лише способи досягти цього.
- 4) Життя – це постійні кризи, а нас до них не готують. Що робити? Готуватися самим.
- 5) Ви можете не бути підприємцем, ходити на роботу і бути найманим працівником, але ставитися до своєї роботи як до власного бізнесу. Головне, це ваше ставлення, і тоді у вас є всі шанси бути успішними і найкращими у своїй справі.
- 6) Ми дуже часто хочемо збирати врожай, де нічого не садили. Так не буває. Треба спочатку щось посадити, доглядати за цим, працювати над цим, і тільки тоді можна очікувати на результат.
- 7) Дуже важливо, ким ви себе бачите, і як ви про себе говорите. Ви можете, ще кимось не бути, але важливо що ви вже до цього йдете.
- 8) Ви вже підприємці. Ваш бізнес – це ваше життя. Ви можете до нього ставитися, як найманий працівник, який лише відбуває свій час на роботі. А можете як підприємець, як власник цього бізнесу, який може зробити зі нього все, що забажає. Результат залежить тільки від того, як ви до цього бізнесу ставитеся і чи створите ви відповідне середовище для його розвитку.

Під час воркшопу на тему: «Що таке Soft skills і для чого їх треба розвивати» разом з директором з розвитку JA Ukraine, бізнес-тренером Андрієм Тураком викладачі шукали відповіді на питання:

- 1) Які навички важливі учням для успішної роботи над своїми проектами?
- 2) Що необхідно для досягнення цілей?
- 3) Чому потрібно навчитися для правильної мотивації?
- 4) Які навички треба розвивати для ефективної роботи у команді?
- 5) Що потрібно для того, щоб навчитися краще слухати і чути, оперувати критикою і налагоджувати зворотній зв'язок?
- 6) Як тренувати критичне мислення?

Для того, щоб знайти відповіді на ці питання викладачі працювали в командах, виконували спільні завдання і відповідали на непрості запитання. Після воркшопу педагоги, на додачу до корисних знань, отримали ще і домашнє завдання.

У заключному виступі першого дня Андрій Турак, директор з розвитку JA Ukraine, поділився ключовими порадами з учнями та педагогами:

- як вдало презентувати бізнес-ідею;
- як правильно представляти свій продукт;
- як працювати з ілюстраціями і текстом в презентації;
- як її структурувати;
- що і як говорити;
- і власне, як готуватися до самого виступу.

Захоплюючим моментом у «Таборі підприємництва» була мотивуюча зустріч з підприємцями-менторами. Вони розповідали про те, як реагувати на коливання у кар'єрному русі, дали поради щодо того, чому варто вчитися для того, щоб кар'єра була успішною.

До оцінювання напрацьованих під час «Табору підприємництва» бізнес-ідей долучились успішні підприємці Ірина Майстерчук, власниця мережі «Мамина ферма», Мар'яна Оверчук, власниця компанії «Soap Stories», Людмила Шевчук, директорка Науково-методичного центру професійно-технічної освіти та підвищення кваліфікації у Хмельницькій області. [2]

Наша міні-компанія «Student Bakery» презентувала свою бізнес-ідею: випікання домашньої випічки. Учасники були відзначені сертифікатами за активну участь у «Таборі підприємництва».

Своїми враженнями від «Табору підприємництва», що поділилася Наталія Гуцалюк, членкиня міні-компанії «Student Bakery» під час інтерв'ю зведені до таблиці 2.

Таблиця 2 - Текст інтерв'ю з Наталією Гуцалюк

Запитання	Відповідь
Яке враження від побаченого справило на тебе перебування як учасниці команди, яка представляла ДНЗ «Лісоводський професійний аграрний ліцей» у «Таборі підприємництва»?	«Табір підприємства» приніс мені багато користі і знань. В першу чергу, багато мотивації і підтримки з боку організаторів, котрі запрошували вже успішних підприємців, які розповідали про свій шлях, допомагали кожній команді особисто, і під час всього конкурсу обіцяли підтримувати зворотній зв'язок. Також поспілкувавшись з людьми, які досягли значних висот, я зрозуміла, що відрізняє справді успішну людину від тієї, яка хоче такою здаватись
Який ти винесла для себе важливий урок з «Табору підприємництва»?	Для себе я винесла важливий урок - «Табір підприємництва» допомагає розібратися в собі, зрозуміти чого ти насправді хочеш, що вмієш, що потрібно людям.
Чого саме ти навчилась у таборі?	Звісно ж у Таборі я з командою навчилася основам підприємництва, навчилися розуміти, що корисного ми можемо дати людям, щоб на цьому заробити.
Що найбільше сподобалось саме тобі як учасниці?	Мені дуже сподобався виступ спікера Олени Хоми, котра навчала основам риторики. Ми засвоїли як можна чітко подати інформацію, щоб у людей це викликало зацікавленість і тебе слухали.
Який висновок ти для себе зробила?	Нехай наша команда не отримала призового місця, але як сказав директор Junior Achievement Андрій Турак: «Головна перемога - це перемога над собою». І я з цим повністю погоджуюсь, адже за ці два дні ми справді стали кращими, як мінімум для себе.

Призначено менторів, зокрема Пенкаль Олена – рестораторка, власниця Паб «Папапаб» та відпочинкового комплексу АТК «Дача» є менторкою для нашої міні-компанії «Student Bakery».

Кожен учень в нашій країні повинен бути людяним, зростати в любові та отримати шанс на успіх. Саме у підприємницькій діяльності - та сила, яка рухає людей вперед. Адже підприємництво виховує активну життєву позицію, вміння приймати усвідомлені рішення, оцінювати ризики, брати на себе відповідальність і бачити можливості в навколишньому світі. Ці навички і знання допомагатимуть здобувачам освіти будувати успішну кар'єру, відкривати власні бізнеси та досягати успіху в різних галузях діяльності в нашій Україні та змінити світ на краще.

У профтехосвіті стартує новий тип навчання – навчання підприємництву через діяльність власних міні – компаній. За ним завтрашній день багатьох здобувачів освіти, адже воно розвиває бізнес-навички, творчість та інновації, фінансову, технічну грамотність, сприяє формуванню лідерських здібностей.

Віriamo, що в Україні після закінчення війни розвиватимуться та процвітатимуть безліч міні–компаній, діятимуть прогресивні підприємства, працюватиме потужний власний бізнес.

Перелік використаної літератури

1. Junior Achievement URL: <https://ja-ukraine.org/>
2. Готуємося до підприємництва. URL : <https://khmnmc.km.ua/%D0%B3%D0%BE%D1%82%D1%83%D1%94%D0%BC%D0%BE%D1%81%D1%8F-%D0%B4%D0%BE-%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%94%D0%BC%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%B0/>
3. Гонтарева, І. В., Євтушенко, В. А., Михайленко, Д. Г. (2023). Особливості розвитку підприємництва в умовах військових дій та повоєнного відновлення України. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління. <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-7-03-04>
4. file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD/Downloads/annualreport_ja_2022_final.pdf
5. Табір Підприємництва URL : <https://ja-ukraine.org/programs/tabir-pidpriemnictva/>